

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

(Ιστορικό πλαίσιο - Μνημεία - Προβλήματα και αιτήματα)

Στη μνήμη του Τάσου Ζάππα,
που αναλώθηκε για το νησί του.

1) Εισαγωγικά: Η έρευνα - η βιβλιογραφία

Η έρευνα των μεσαιωνικών (παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών) ευβοϊκών μνημείων ακολουθεί την πεπατημένη των αρχαιολογικών μας πραγμάτων. Αρχίζει ως πάρεργο των ερευνών των κλασικών μνημείων (1830 κ.ε.), ανδρώνεται με τις περιοδικές του ακάματου Γεωργίου Λαμπάκη, πρωτεργάτη και πατέρα της Χριστιανικής Αρχαιολογίας στην Ελλάδα (1854 - 1912), στις τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου και τις αρχές του δικού μας αιώνα, καλλιεργείται σποραδικά στον μεσοπόλεμο (Σπυρ. Λάμπρος, Νικ. Γιαννόπουλος, Ν.Δ. Καλογερόπουλος), και μπαίνει οριστικά στα ενδιαφέροντα των μεσαιωνολόγων με τις μελέτες του Γεωργίου Φωτηρίου και κυρίως χάρις στις συστηματικές έρευνες των μνημείων από τον Αναστάσιο Ορλάνδο (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ 1935 κ.ε.). Το ίδιο διάστημα ιδρύεται και η Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, που με το περιοδικό της προσάλλει με κάθε τρόπο τα μνημεία (ΑΕΜ 1935 κ.ε.).

Τη μεταπολεμική περίοδο σηματοδεύει καταρχήν η πρώτη αυτοτελής έκδοση με επιλογή βυζαντινών τοιχογραφιών του νησιού (ΙΩΑΝΝΟΥ 1959), και ακολουθεί η συστηματική καταγραφή των μνημείων μέσω της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (Β' περίοδος Αρχαιολογικού Δελτίου: ΑΔ 16/1960 κ.ε. τόμοι). Τον κολοφώνα σημειώνει το α' ήμισυ της επόμενης δεκαετίας: αφενός ιδρύεται Επιμελητεία Αρχαιοτήτων στη Χαλκίδα (1970 - 1975), για πρώτη και τελευταία φορά, αφετέρου βλέπουν το φως θεμελιώδεις γενικές, αυτοτελείς μελέτες (ΜΙΑΠΗΣ 1971, KODER - HILD 1976), ενώ παρακολουθείται συστηματικά και η διεθνής βιβλιογραφία (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΕΒ Ι - ΙΙΙ). Τα επόμενα δέκα χρόνια σημειώνεται κόμψη αισθητή, φαίνεται δε να αρχίζει μια ανάκαμψη μετά το 1986, τουλάχιστον στο επίπεδο των δημοσιεύσεων μεμονωμένων μνημείων (βλ. επόμενα κεφάλαια), αν και η παρουσία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κυμαίνεται μεταξύ καχεξίας και αναπαρξίας (μεταφορά έδρας στην Αθήνα· βρβλ. ΑΔ 31/1976 κ.ε. τόμους). Δεν αποτολμάται καμιά πρόβλεψη για την τελευταία δεκαετία του αιώνα μας: η σημερινή γενικά κατάσταση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και οι άμεσες προοπτικές γι' αυτήν δεν είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικές!

Οι διακυμάνσεις στην έρευνα γίνονται αντιληπτές και από τη βιβλιογραφία (βρβλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.), όπως θα φανεί και στα επόμενα κεφάλαια. Περιοριζόμαστε εδώ στον χώρο της καθαυτό Ευβοίας για λόγους μεθοδολογικούς, αφήνοντας έξω τις Βόρειες Σποράδες και τα βιοτικά παράλια.

Δημήτρης Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

2) Παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή περίοδος (4ος - 8ος αιώνας)

1) **Ιστορικό πλαίσιο.** Το διάστημα των τεσσάρων αιώνων καλύπτουν κοσμοϊστορικά γεγονότα: εκχριστιανισμός της τότε "Οικουμένης", βεβαίωση του κράτους της Νέας Ρώμης/Κωνσταντινούπολης, χωρισμός Ανατολής από Δύση, υποχώρηση και εξαφάνιση των αρχαίων πολυθεϊστικών θρησκειών, αλληπάλληλες κάθοδοι βαρβαρι-

κών φύλων, εμφάνιση και εξάπλωση του Ισλάμ (622 μ.Χ.), πολιτικοστρατιωτική αναδιοργάνωση του κράτους (βέβαια), τέλος χάρσα "σκοτεινών αιώνων" (7ος - 8ος) και Εικονομαχία (726 κ.ε.). Στο πολιτιστικό πεδίο αντίστοιχα: νέες μορφές λατρείας, εξάπλωση της βασίλικης σε ολόκληρη τη μεσογειακή λεκάνη, συρρίκνωση και μεταλλαγή της αρχαίας πόλεως σε μεσαιωνικό κάστρο (= οχυρωμένη πόλη), παγίωση νέων μορφών και προσανατολισμών της τέχνης.

Ποια είναι η ειδικότερη θέση της Ευβοίας στα πλαίσια αυτά; Γενικά, ο ρόλος της είναι περιορισμένος, εξακολουθεί να ζει ως επαρχία της όψιμης ρωμαϊκής διοίκησης υπό την Κόρινθο, χωρίς ιδιαίτερες αναλαμβάνει και σηματοδοτικές κραδασιμούς, Ασφαλώς τον 4ο αι. έχει αρχίσει η παγίωση του Χριστιανισμού· παρά τον διοικητικό χωρισμό του Κράτους (395 μ.Χ.), οπότε το νησί προσέβηκε πλέον οριστικά στην Κωνσταντινούπολη, εξακολούθησε να υπάγεται εκκλησιαστικά στον Ρώμη

έως τις πρώτες δεκαετίες του θου αιώνα (KODER - HILD 1976, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987, MALAMUT 1988). Ως προς τις θαρραλέμες επιδρομές και το περίωμο "ολαδικό ζήτημα", φαίνεται ότι άμεσα τουλάχιστον επιπτώσεις δεν σημειώθηκαν στην Εύβοια, που θα πρέπει να χρησιμοποιεί σποραδικά και καταφύγιο στους πληθυσμούς της Στερέας Ελλάδος (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987 & 1990). Η Εικονομαχία δεν μαρτυρείται αν συνδέεται με κάποιο ιδιαίτερο γεγονός με το νησί. Όσο για το Ισλάμ, η ισχύς του δεν έχει φθάσει ακόμη έως τα ευβοϊκά παράλια. Η ιουδαϊκή αποιία, που μαρτυρείται εδώ από τα προχριστιανικά χρόνια, δεν δίνει ενάδη σημαία ζωής πριν από τον 12ο αι. (KODER 1973, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987).

II) Μνημεία. Η αρκετά περιθωριακή σημασία του νησιού είναι πιθανόν ότι αντανάκλαται και στα μνημεία, αν δεν είναι παραπλανητική η εικόνα που δίνει η αποασματική μέχρι σήμερα έρευνα. Έτσι, άλλοτε υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες χωρίς ασαφή ίχνη ή μνημεία της εποχής και άλλοτε μνημεία σε χώρους ατύπωσης ή αμάρτυρους στις πηγές της εποχής. Τίποτε σίγουρο δεν μπορούμε να αποφανθούμε για την ύπαρξη μόνων (ΘΕΜΕΛΗΣ 1965). Ειδικότερα, ως απαρτιζόμενα της παρακάτω κατηγορίας (τόσο εδώ όσο και παρακάτω γίνεται επλοήγηση των σημαντικότερων και κατά το δυνατόν ασφαλέστερα χρονολογημένων μνημείων). Γενική βιβλιογραφία: KODER 1973, KODER - HILD 1976):

α) Ιστορικά μαρτυρημένοι τόποι και μνημεία: Χαλκίδα (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970, 1974, 1987, 1990), Κάρυστος (KELLER 1985), Ορεσί. β) Μνημεία σε αμάρτυρους τόπους: Λίμνη, Τριάδα Ψαχνών, Πισοβάνας, Βατώντας, Αυλωνάρι (ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΕΛΛΑΔΙΝΗ 1982). γ) Μνημεία ελλειπών γνωστά / ασάφους χρονολογήσεως, σε τόπους μαρτυρημένους ή αμάρτυρους: Αγία Σοφία, Αιδηψός, Αμάρυνθος (ΠΑΠΑΘΕΑΣΣΙΛΕΙΟΥ 1903, ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ 1981) - Πολιτικά (ΚΑΡΟΥΖΟΣ 1936, ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1937), Φύλλα (ΣΑΜΨΩΝ 1974 & 1980).

Από τυπολογικής πλευράς, τα μνημεία είναι θρησκευτικά, δηλαδή βασιλικές (Χαλκίδα, Βατώντας, Πισοβάνας πιθανόν στο Αυλωνάρι, Αγία Σοφία, Λίμνη, Τριάδα ίσως στην Κάρυστο, Φύλλα), νεκρικά, δηλαδή μεμονωμένα τάφοι ή οργανωμένα νεκροταφεία (Χαλκίδα, Αμάρυνθος, Πολιτικά, Φύλλα, Ορεσί), ή οχυρωματικά (Χαλκίδα, πιθανόν Ορεσί) ορισμένα είναι ασάφους χαρακτήρος (Χαλκίδα, Αιδηψός) ή αμφισβητούμενα (Λίμνη, Τριάδα). Εδώ θα έπρεπε να αναφερθεί και ο αρκετά εντυπωσιακός αριθμός θέσεων, που φέρονται ότι αποτελέσανε καταφύγιο στους "ακοτείνους αιώνας" (ΣΑΜΨΩΝ 1980 & 1984/1985) αλλά τα θεωρούμενα ως ανασκαφικά και ιστορικά δεδομένα δεν προσφέρονται σε φυλοκρίσηση (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟ-

ΠΟΥΛΟΣ 1987 & 1990).

Η πληθμελής έρευνα του υλικού δεν επιτρέπει συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων για την καλλιτεχνική παραγωγή του νησιού στους τέσσερις αιώνας αυτούς. Φανερό λοιπόν, ότι τα πρόβλήματα είναι αρκετά.

III) Προβλήματα. Απαριθμούνται μερικά από τα κενά της έρευνας:

α) Πλήρης ανασκαφή μνημείων ατελών γνωστών (λ.χ., Αγ. Σοφία, Λίμνη, Κάρυστος).

β) Μελέτη των μέχρι σήμερα γνωστών αντικειμένων μικροτεχνίας (κεραμικών, χαλκίνων, ελεφαντοστών κλπ.).

γ) Συνδεση και επισημάνση εργασιών, από τα οποία προέρχονται τα γλυπτά (λ.χ., Χαλκίδα) πρβλ. λατομεία "καρυστίας λιθού" (ΖΑΠΠΑΣ 1981/1982). Αντίστοιχη έρευνα για τα ψηφιδωτά δάπεδα (Χαλκίδα, Λίμνη, Πισοβάνας, Τριάδα: πρβλ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - ΑΤΖΑΚΑ 1974, PALLAS 1977).

δ) Διερεύνηση του προβλήματος, εάν όντως σημειώθηκε και στην Εύβοια το φαινόμενο της συρρικνώσης των μεγάλων ελληνορωμαϊκών πόλεων (Χαλκίδας, Καρύστου) για την πρώτη τουτό έχει ήδη υποστηριχθεί, αλλά απαιτούνται πολλά συμπληρωματικά στοιχεία: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, δ.π.), ή τι απέμειναν άλλα μεγάλα κέντρα (Ερέτρια, Αμάρυνθος, Αιδηψός, Ορεσί, Ιστιαία), με παράλληλη επισημάνση πολεοδομικών στοιχείων, όπως έχει γίνει για τη Χαλκίδα (Ο ΙΔΙΟΣ, δ.π.).

ε) Εάν για τη Χαλκίδα αληθεύει η θεωρία, ότι πρέπει να μεταπολιτίσθη στη θέση του μεταγενέστερου "Κάρστου", σπότε και άρχισε να οχυρώνεται κατά τον 7ο αιώνα εξέρχεται από τις επιδρομές των ολαδικών δούλων (Ο ΙΔΙΟΣ, δ.π.), υπήρξε αντίστοιχο φαινόμενο τότε και αλλού, λ.χ. στην Κάρυστο ή τους Ορεσίους;

ς) Τα έως σήμερα δεδομένα πείθουν ότι η Χαλκίδα είναι χώρος-κλειδί για την κατανόηση κρίσιμων προβλημάτων όλης της Εύβοιας (Ο ΙΔΙΟΣ 1970, 1974, 1987, 1990). Είναι συνεπώς επιτακτική η ανάγκη για λεπτομερειακή δημοσίευση όλου του μέχρι σήμερα συνηγμένου αρχαιολογικού υλικού της.

ζ) Θετικά ή αρνητικά, το πρόβλημα της τύχης του νησιού στη διάρκεια των ολαδικών επιδρομών έχει ήδη τεθεί, έστω υπό μορφή προανασκαφικής "υπόθεσης εργασίας". Θα πρέπει να αντιμετωπιστεί το θέμα συστηματικά, δηλαδή να διερευνηθούν σχολαστικά από ειδικούς όλες οι θέσεις, όπου έχουν επισημανθεί οικοδομικά λείψανα ή κεραμικά, που χαρακτηρίζονται αόριστα ως "μεσαιωνικά".

3) Μεσοβυζαντινή περίοδος (9ος - 12ος αιώνας)

1) Ιστορικό πλαίσιο. Η ανάκαμψη που ακολουθήσε την Εικονομαχία στο Βυζαντινό Κράτος είχε τον αντικτύπο της και στο νησί. Σημειώνεται, μεταξύ

άλλων, η ολοκλήρωση της μεταβολής των πόλεων σε κάστρα (οπως στην περίπτωση της Χαλκίδας) ή η παύση των ήδη παλαιότερων στρατιωτικο-οικητικών θεμάτων, θέσει των οποίων η Εύβοια υπάγεται στο θέμα ΕΛΛΑΔΟΣ και μαρτυρείται να χρησιμοποιεί ως έδρα ποικίλων τοπαρχών (σφραγιστικές κυρίως μαρτυρίες: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987 & 1990), ώστε ν' ανταπεξέλθει νικηφόρα στη θαλάσσια επιδρομή του Εμίρη της Ταρσού Εορτών (τέλη θου αι.). Επιπλέον, εντάσσεται στους στόχους των μεγάλων μοναστικών μορφών της εποχής: οι όιοι Νίκων ο Μετανοείτε, Χριστόδουλος της Πάτμου, Λουκάς ο Σειρωίτης συνδύουν το όνομά τους με τον ευβοϊκό χώρο. Στην προσπάθεια αναδιοργάνωσης του θρησκευτικού βίου εντάσσονται και οι αλλαγές στις επισκοπές (συγχωνεύσεις, καταργήσεις, ανάδειξη νέων κ.τ.ο.): KODER - HILD 1976), ενώ εμφανίζονται και επώνυμοι τοπικοί όιοι και εκκλησιαστικοί άνδρες ευρύτερης ακτινοβολίας, όπως ο Ιωάννης Ευδοκίας και ο Θεοφύλακτος Βουλγαρίας (BECK 1959), ή οι όιοι Ευθύμιος, Δανιήλ, Νικόλαος ο Σικελιώτης, Γρηγόριος ο εν Στρογγυλή Λαχόδος (ΘΕΜΕΛΗΣ 1982 & 1984). Αναπτύσσονται παράλληλα τα εμπορικά κέντρα με την ενεργό συμμετοχή του εβροϊκού στοιχείου, ώστε να προκλήουν την απληστία και τις επιδρομές των Νορμανδών, ή των Βενετών που εγκαθίστανται τώρα εβροϊκά, χρησιμοποιώντας τα λιμάνια ως εμπορικές οδούς και προεκκινώντας τον δρόμο των καταλυτών της Δ' Σταυροφορίας (KODER 1971 & 1973, KODER - HILD 1976, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987, MALAMUT 1988). Από πλευράς τέχνης υπεβλήθηται ότι τους αιώνες αυτούς αποκρουστικότητα και διαδίδεται ευρύτητα η κωρική βυζαντινή τέχνη, αλλά στον χώρο της Εύβοιας ελάχιστα δείγματα της εποχής έχουν επισημανθεί μέχρι σήμερα.

II) Μνημεία. Και εδώ, όπως και στην παλαιохριστιανική περίοδο, ξεκινάει η αναπόληση των μνημείων, ώστε να τίθεται το ερώτημα, αν πρόκειται για μια πραγματική κατάσταση, οφειλόμενη σε ιστορικούς λόγους, ή είναι τυχαία. Εάν είναι αποδεκτό το ιστορικό πλαίσιο που εκθέσαμε, σύμφωνα με το οποίο η Εύβοια ήταν ένα σχετικά ασάφες νησί, που δεν φαίνεται να υπερέφερε ιδιαίτερα από τους ποικίλους επιδρομείς, τότε θα πρέπει να αποδοθεί το φαινόμενο της ελλείψεως μνημείων ή σε μεταγενέστερες εκτεταμένες καταστροφές (Φραγκοκρατία - Τουρκοκρατία - Επανάσταση) ή να υποθέσουμε ότι λαμβάνοντας φάσεις αυτής της εποχής σε μνημεία γνωστά από κατοπινές περιόδους. Ένα άλλο ερώτημα: ποια από τα κέντρα ή τους οικισμούς της προηγούμενης περιόδου επέζησαν στην τυρηνή; Σίγουροι είμαστε για δύο, αφού υπάρχουν οι μαρτυρίες των πηγών ή

των μνημείων: Χαλκίδα (KODER 1973, KODER - HILD 1976, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970, 1974, 1987, 1990) και Τριδίδα (KODER - HILD, ό.π.). Τα συμπεράσματα μας για τους υπόλοιπους είναι έμμεσα, δηλαδή, είτε υπάρχει μαρτυρία πηγών χωρίς παράλληλη ύπαρξη μνημείων, είτε η επίσημη των μνημείων στην αμέσως επόμενη περίοδο της Φραγκοκρατίας επιτρέπει να δεχτούμε μίαν αδιάκοπη οικηση εδώ θα συγκατέλεγε κανείς Αιδηψό, Αμάρυνθο, Αυλωνάρι/Αιυλώνα, Βατώνια, Κάρυστο, Λίμνη, Πισωάνια, Πατικά, Φύλλα, Ωρεούς (Βίθλιογρ. κεφ. 2, II). Μπορούμε επίσης να πιθανολογήσουμε ότι κατοικημένες ήσαν και οι περιοχές Ιστιαίας (KODER - HILD 1976, ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ 1986), Οροβίων/Ροβίων (KODER 1973, KODER - HILD, ό.π.) και Ψαχνών (SVORONOS 1959, KODER - HILD, ό.π., ΣΑΜΨΩΝ 1980 & 1984/1985), που διαθέτουν μνημεία αναγόμενα ασφαλώς στη Φραγκοκρατία. Άλλα μεμονωμένα μνημεία, όπως ο Αγ. Ανδρέας στους Παραμερίτες Κεντρικής Εύβοιας (ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1980, ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1991), δεν παρέχουν άλλες ενδείξεις.

Πιθανόν δεν είναι συμπτωματικό πως από τα υπόλοιπα σωζόμενα μνημεία της μεσοβυζαντινής περιόδου τα σημαντικότερα μαρτυρούνται ως μονές ή βρίσκονται εκτός οικισμών, ώστε να είναι σχεδόν βέβαιη η σύνδεσή τους με μονές: Μονή Παναγίας Περιβλεπτού στα Πολιτικά (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970, 1974, 1987, KODER - HILD 1976, ΜΠΟΥΡΑΣ 1990), Μονή Ταξιάρχου στα Καλιθία Καρύστου (KODER - HILD, ό.π.), Άγιος Δημήτριος στον Άγιο Αιδηψό (ΟΙΔΙΟΙ, ό.π.), Μονή Αγίου Νικολάου στην Άτταλη (ό.π.), Μονή Αγ. Χαράλαμπος Λευκών στο Αυλωνάρι (ό.π.), αρχιτεκτονικά και γλυπτά μέλη στον Άγιο Λουκά περιοχής Αλιβερίου από το μετόχι της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1974, KODER - HILD, ό.π.) σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες και τα σωζόμενα γλυπτά, στην ίδια εποχή θα ανήκε και το αρχικό καθολικό της Μονής Αγ. Ιωάννου Καλυθίου, κοντά στα Ψαχνά (ΔΙΑΠΗΣ 1971, KODER 1973, KODER - HILD, ό.π.).

Το φαινόμενο ύπαρξης πολυπληθών σχετικά μοναστικών κτισμάτων πιστεύω ότι έχει διπλή εξήγηση: συνδυασμένης αφενός, ότι το νησί συνθέθηκε με σημαίνουσες εκκλησιαστικές προσωπικότητες της εποχής, ιδιαίτερα μοναχούς επιφανείς, αφετέρου τα άλλα μνημεία, που ασφαλώς θα υπήρχαν, θα πρέπει να βρίσκονταν μέσα στα κάστρα, δηλαδή τα οχυρωμένα πολεμικά της εποχής, που αργότερα εγκαταλείφθηκαν (λ.χ. Αυλών/Αυλωνάρι, Κάρυστος, Ωρεοί) ή εσαφηνίστηκαν από τη διαρκή οικηση (περίπτωση Χαλκίδας).

Μνημονεύεται τέλος η επισκεπή του πατριαρχικού δρόμου από Χαλκίδα προς Κεντρική Εύβοια από τον πρωτοσπαθάριο Θεοφύλακτο (10ος αι.), ως

μαρτυρία για την ευημερία του νησιού (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970 ή 1987).

III) Προβλήματα. Από την απαρτίωση των μνημείων και μόνο έγιναν εκδήλα ορισμένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ερευνητής της εποχής αυτής. Ας αναφερθούν τα ακόλουθα:

α) Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική περιορίζεται κυρίως σε μοναστικά κτίσματα, με τους περιορισμούς που θέτουν αυτά. Δεν διακρίνουμε καμιά τάση για πρωτοτυπία ούτε ιδιόμορφα τοπικά χαρακτηριστικά. Μερικά μνημεία, όπως ο Αγ. Δημήτριος στον Άγιο Αιδηψό ή οι πιθανόν η Μονή Λευκών, παρουσιάζουν αρχαϊκούς χαρακτήρες. β) Η ζωγραφική της περιόδου (τοιχογραφίες, εικόνες, χειρόγραφα) είναι terra incognita και μόνο ανέλιπτα ευρήματα θα έρχιναν λίγο φως στο σκοτάδι.

γ) Καλύτερη είναι η κατάσταση στον χώρο της γλυπτικής, αν συνυπολογιστεί το πλήθος των τυχαίων ευρημάτων (Βυζαντινό Μουσείο Χαλκίδας). Μία συνολική εξέταση του διάσπαρτου υλικού πιθανόν να οδηγήσει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για εργαστήρια, διακίνηση υλικού, σχέσεις με άλλα κέντρα (λ.χ. εργαστήριο γλυπτών Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος) κ.ά.

δ) Επίσης άγνωστη παραμένει η μικροτεχνία, αν και μας είναι γνωστή λ.χ. η κατασκευή πολύτιμων υφασμάτων στη Χαλκίδα. Και εδώ το υλικό από ανασκαφές και περιουλογή στις αποθήκες των Μουσείων μπορεί να αποδείξει χρήσιμο.

ε) Μοναδικό γνωστό δείγμα πολεοδομίας είναι μικρό κομμάτι στο "Κάστρο" της Χαλκίδας (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987 & 1990). Τι συνέβη με τα υπόλοιπα πολεώματα του νησιού;

ς) Το μεγάλο πλήθος των οχυρωσών, που θα μας απασχολήσει στην επόμενη περίοδο, πρέπει να εξεταστεί λεπτομερειακά, ώστε να διακριθθούν τυχόν φάσεις από την παρούσα εποχή.

ζ) Η διερεύνηση των δύο προηγούμενων προβλημάτων θα οδηγήσει πιθανόν και στην επίλυση ενός τρίτου: που κατοικούσαν οι αξιωματούχοι, εκκλησιαστικοί, διοικητικοί ή στρατιωτικοί, ορισμένοι από τους οποίους είναι γνωστό και τα ονόματα; Πού ακριβώς έκαιτο λ.χ. η έδρα της επισκοπής Πορθμού (Κεντρική Εύβοια), ποιος είναι οι διαδοχικές μεταποσίες της πόλης Καρύστου κ.ά., είναι θέματα μεγάλης σημασίας για τη γνώση της συνολικής μορφής του νησιού στην κρίσιμη αυτή περίοδο.

4) Υστεροβυζαντινή ή μεροδοξ Φραγκοκρατίας (13ος - 15ος αιώνας)

I) Ιστορικό πλαίσιο. Η μετάβαση από

την πρώιμη βυζαντινή περίοδο στη μεσοβυζαντινή είδαμε να γίνεται στο νησί χωρίς αισθητούς κραδασμούς, ως μία θαλασσία προσαρμογή. Το αντίθετο συμβαίνει τώρα: η κατάλυση του Βυζαντινού Κράτους από την Δ' Σταυροφορία (1204) συνιστά καιρία τομή, που εφεξής διαχωρίζει τις περιοχές της Ελλάδας σε Λατινοκρατούμενες, όπως η Εύβοια (1204 - 1470), και σε βυζαντινοκρατούμενες.

Στον ευδοκίμο χώρο οι επιπτώσεις είναι άμεσες. Το νησί διαμοιράζεται στα τρία μεταξύ των επηλυθών (*tercier*, *τριτημόριοι*), που συχνά αντιμάχονται καιρία μεταξύ τους, ενώ μεταβάλλεται με καιρία θαλασσία κόμβο: το *Negroponto* έρχεται πλέον δεύτερο σε σημασία, μετά την Κρήνη, για τη θαλασσοκρατορία της Γαλινότατης.

Η κατάληψη σε τρεις περιοχές (Χαλκίδα, Κάρυστος, Ωρεών), η εισαγωγή του φεουδαλικού τρόπου διοίκησης (Ασολίται) και η ανάγκη προστασίας του κάθε ημιαυτόνομου "φέουδου" οδήγησε στην ανέγερση εκτεταμένης αχυρωσής οχυρώσεων κάθε μορφής: οχυρωμένες πόλεις, αυτοδύναμα κάστρα, απλούς πύργους-παρτηρητήρια. Η αυξημένη σημασία του νησιού προκάλεσε είτε εξωτερικούς εχθρούς (Καταλανούς, Οθωμανούς) είτε και εσωτερικούς, όπως συνέβη με το "ρομανικό ιντερμέδιο" του τυχοδιώκτη Ιππότη Αγκάριου - Ζαχαρία τον 13ο αιώνα. Εξοσημότητα είναι πάντως είτε για μικρό διάστημα, στα τέλη του ίδιου αιώνα, το νησί περιέρχεται στους παλιούς αυθέντες του Βυζαντινισμού. Τώρα μάλιστα, ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία της, η Εύβοια βλέπει στο έδαφός της αυτοκράτορες του Βυζαντίου, αλλά και τους πρώτους αρχαϊφούς έδαφους, όπως τον περίωμομο Κυριακό από την Αγκάνια (Ciriaco di Filippo de' Pizzicoli). Επιπλέον, στη Νότια Εύβοια σημειώνεται ομηφανής εγκατάσταση Αλβανών, ενώ από τον 12ο αι. κάνει αισθητή την παρουσία της στο νησί η εβραϊκή παροκία. (Βίθλιογρ. γενική: WELTER 1955, ΜΑΖΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 1962 & 1966, KODER 1972 & 1973, KODER - HILD 1976, ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1981/1982, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970, 1974, 1987).

Ανάλογη είναι η εκκλησιαστική κατάσταση. Η εγκαθίδρυση λατινικού θρόνου στο νησί (και μετά το 1261 η μεταφορά και της ψάλωνικής έδρας έδρας του Λατίου Πατριάρχη Κων/πόλεως στη Χαλκίδα), η αντίδραση των ορθόδοξων, οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί των μικροφευδοεαρχών *τριτημορών* και η ανάδειξη μικροαυτοκράτορων οδήγησε σε λανθάνοντα, αλλά αισθητά ανταγωνισμό: ιδρύονται (ή ανακαινίζονται) νασί και μονές και των δύο δογματών, παλαιότερα ορθόδοξα κτίσματα μετατρέπονται σε παπικά, στην ύπαιθρο κυριαρχούν νασί μικρής διαστάσεως, που είναι ενίοτε αφιερώματα επωνύμων εκκλησιαστικών ή κοσμικών αρχόντων. Εμφανίζονται και τώρα σημαντικές εκκλησιαστικές

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Στον πίνακα περιλαμβάνονται, κατά αλφαβητική σειρά, όσα μνημεία αναφέρονται στο κείμενο, τα ίδια δε περιλαμβάνονται και στο χάρτη. Το ερωτηματικό δλώνει αμφιβολία για την ύπαρξη φώσης κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Το κενό ότι δεν διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία για φώση στην αντίστοιχη περίοδο. Μ. = Μονή, (Ο) = Οχύρωση.

Παλαιοχριστιανικά Πρωτοβυζαντινά (4ος-8ος αι.)	Μεσοβυζαντινά (9ος-12ος αι.)	Υστεροβυζαντινά (Φραγκοκρατία) (13ος-15ος αι.)	Μεταβυζαντινά (Τουρκοκρατία) (1470-1833)
		Άγιο Θέκλα	
Άγία Σοφία	Άγιος Αιθίου		
	Άγ. Λουκάς Αλιβερίου	Άγ. Γεώργ. Κύμης (Ο)	
		+	+
Αιθιφός		Αλιθέρι	+
		+	+
Αμάρυνθος/Βάθεια		Ανεμοπέλες (Ο)	
		Άρμενα	
		Άτταλη	
Αυλών/Αυλωνάρι		+	+
		Άγλαδερή	+
		Βασιλικό Χαλκίδας	+
		+	+
Βατώντας		Βούνοι	+
		Γιάττρα	+
	Γυμνού:	Γούδες (Ο):	+
		+	+
		Δύστος (Ο)	+
		Gasrilea (Ο)	+
		Θαρρούνια	+
Ισταιία		+	Καθενοί
		Καρύματσος Χαλκ. (Ο)	
		+	+
Κάρματος-Παλαιόπολη		Καστέλλο-Ρόσσα (Ο)	
		Κάστρο Φυλλών (Ο)	
		Κήποι	+
		Κιλιαούρα (Ο)	+
		Κούπα / Δραγκονάρα (Ο)	+
		Κύμη	+
Λίμνη		+	+
		Μακρυχώρι	+
		Μονή Αρμά	+
		Μονή Γαλατάκη	+
			Μονή Γέροντας
		Μ. Άγ. Γεωργίου Μαύρου	
		Μονή Ερίων	+
		Μ. Άγ. Γεωργ. Ήσια:	+
		+	+
Μ. Άγ. Ιω. Καλυβίτου:		+	+
		Μονή Κερυσιός:	+
			Μονή Καταράκτου
			Μονή Κορακίων
Μονή Λευκών			+
Μ. Άγ. Νικόλ. Άτταλης			+
			Μ. Άγ. Νικόλ. Βάθειας
			Μ. Άγ. Παρασκ. Λούτσας
			+
			Μ. Περδάλπτου Πολκ
			Μ. Ταξάρου Καλυβίων
			+
			Οκτωινιά
			Οξύλιθος
			+
			+
			Παμερίτες
			Πήλι
			+
Πισαρόγος			+
Πολιτικά			+
			Πορβμός
			+
			Ποττήρι (Ο)
			Πυργί
			Πύργος Κύμης
			Ριζόκαστρο Αλιθ. (Ο)
			+
			Ροδιές:
			+
			Σπηλιές
			+
			Στενή
			Τούρα Γιάτρων (Ο)
			+
Τριάδα Ψαχνών			Φυλλάνρα (Ο)
			+
			+
Φύλλα			+
Χαλκίδα			+
			Ψαχνά
			+
Όρειοί			+

μορφές, όπως ο Άνθιμος Αθηνών και Ευρύπιο, οι οποίοι Γεράσιμος ο Σιναΐτης, Ιωσήφ ο Ευθεύσιος και Σάββας ο νέος ο εν τω Αθώ, ο Ευθύμιος Τορνίκης, ο Νικόλαος Σκεουνδίνος κ.ά. (Βιβλιογρ.: ό.π. και επίσης ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 1970, FEDALTO 1973-1978, ΘΕΜΕΛΗΣ 1982 & 1984, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ 1991).

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες εποχές, η ύπαρξη άφθονων σχετικά γραπτών πηγών (κυρίως εγγράφων της βενετικής διοίκησης) βοηθάει να έχουμε αρκετά σαφή εικόνα της φυσιογνωμίας του νησιού. Το σκληρό αλλάζει πάλι δραστηριότητα μετά τη δευτερεύουσα άλωση της Χαλκίδας από τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή (1276, 1470) και την κατάρκτηση του νησιού που διήρκεσε έως το 1833.

II) Μνημεία. Καταρχήν, αρκετοί οικισμοί διαπιστώνουμε ότι επέζησαν από τις προηγούμενες περιόδους, όπως δείχνουν τα μνημεία ή οι πηγές (βλ. βιβλιογραφ. κεφ. 2, II, & 3, II): Χαλκίδα, Λιθόμυρος, Αμάρυνθος/Βάθεια, Αυλών/Αυλωνάρι, Βατώντας, Ισταιία, Κάροιστος, Λίμνη, Πισαρόγος, Πολιτικά, Ροδιές, Τριάδα, Φύλλα, Ψαχνά, Όρειοί. Τώρα όμως αναδύονται στο ιστορικό προσκήνιο και άλλοι: το φανερόνους τα μνημεία ή οι σύγχρονες πηγές, αλλά για ορισμένους το συμπεραίνουμε αναδρομικά και από τα πρώιμα οθωμανικά κατόστιχα (ετών 1474, 1506, 1521), σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά τεκμήρια. Αναφέρονται ενδεικτικά οι σημαντικότεροι (γενική βιβλιογρ.: ΛΙΑΠΗΣ 1971, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1974, 1990, 1990α, ΚΟΔΕΡ 1973, ΚΟΔΕΡ - ΗΙΛΔ 1976, ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1980, ΒΑΛΤΑ 1989): Άγιο Θέκλα (ΚΟΥΜΟΥΣΙ 1987), Αλιθέρι, Άτταλη (ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΕΛΑΔΙΝΗ 1972α), Βασιλικό Χαλκίδας, Βούνοι (Η ΙΔΙΑ 1972), Γιάττρα (ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1977), Γυμνού (ΣΚΟΥΡΑΣ 1984/1985) Θαρρούνια, Κήποι, Κύμη, Μακρυχώρι (ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ 1991), Οκτωινιά (ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1981/1982), Οξύλιθος (ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ 1991), Πυργί (ΚΟΥΜΟΥΣΙ 1987), Πύργος Κύμης (ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ - ΓΕΡΟΥΣΗ 1984/1985), Σπηλιές (VELMANS 1968). Άλλοι οικισμοί είναι ελσθσσσσσσσσ η αμφιβολία χρονολόγησης ή γνωστό μόνο από πηγές, όπως λ.χ. Αχλαδερή, Γούδες, Κανάλη, Πήλι, Ρόχη κ.ά. Εμφανής είναι η πυκνότητά τους στην Κεντρική και Νότια Εύβοια σε σχέση με τη Βόρεια.

Πολλοί από τους παραπάνω οικισμούς σχετίζονται με οχυρώσεις, ώστε δικά η Εύβοια να χαρακτηρίζεται ως "το νησί των οχυρώσεων" (γεν. βιβλιογρ.: ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 1928/1929, PHILIPPSON - KIRSTEN 1951, ΛΙΑΠΗΣ 1971, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970, 1974, 1987, 1990, ΚΟΔΕΡ 1972 & 1973, ΣΚΟΥΡΑΣ 1975, ΚΟΔΕΡ - ΗΙΛΔ 1976). Πρόκειται, κατά κανόνα, για μεμονωμένους πύργους, που χρησιμοποιούν άλλοτε ως παρατηρητήρια και άλλοτε ως ενδιάμεσα τοπικά δυνάμεις.

νότερα δε για οχυρωμένα πολίματα ή πόλεις (Χαλκίδα, Κάροστος, Ορεοί). Από τους οχυρωματικούς πύργους σε άμεση συνάφεια με οικισμούς περιορίζομαστε να μνημονεύσουμε εκείνο που σε ήδη αναφερθέντα πολίσματα, όπως: Αλιβέρι, Αυλωνάρι, Βασιλικό, Βόνους, Γεμινό, Θαρρούνα, Κάροστο (Μπούρτζι), Κήπους, Πισσιάνα, Πολιτικά, Ροιές, Τριάδα, Φύλλα (2 πύργους Αιλιαντού πεδίου), Χαλκίδα ("Σειρήνα"), Ψαχνά κ.ά. πολλούς. Μεγάλη είναι η σημασία των αυτοτελών οχυρώσεων (δηλαδή των κατεζοχών κστέρων), αλλά και αρκετά τα προβλήματα ταύτισης και χρονολόγησης των. Πολλές φέρουν ιδιαίτερο όνομα, συχνά παρεφθαρμένο στις ηγέτες, πράγμα που αυξάνει τη σύγχυση. Περιορίζομαστε δειγματοληπτικά στα παρακάτω, τα για οποία τα πράγματα έχουν ξεκαθαρίσει λίγο-πολύ: Κάστρο Αγίου Γεωργίου (περιοχή Κύμης), Ανεμόμυλος (περιοχή Πλατανιστού), Άρμενα ή Άρμενα (περιοχή Στύρων), Γασρίλια (περιοχή Οκτωιάς), Δραγκονάρα ή Κούπα (περιοχή Βρύσης), Καράμπητος (περιοχή Χαλκίδας) - Καστέλλο - Ράσο ή Κίτζα - Χισσάρ ή Κοκκινόκαστρο (περιοχή Καρυστού), Κλεισούρα ή Σιδερόκαστρο ή Παλαίοκαστρο (περιοχή Αγίου Κεντρικής Εύβοιας), Ποτήρι (περιοχή Αυλωναρίου), Ριζόκαστρο (περιοχή Αλιβερίου), Τούρα ή Καστέλλι ή Ιαλίτα (περιοχή Γιάτρων), Φυλάγαρα (περιοχή Γιαννιτσών), κάστρα περιοχών Δύστου, Φύλλων κ.τ. Η τόσο μεγάλη πυκνότητα του δικτύου οχυρώσεων εξηγείται από τη γεωγραφική θέση του νησιού και την κατάσταση που σε τρεις ημίαινες εξάρτησε και αλληλουποβλεπόμενες περιοχές.

Παράλληλα με τους οικισμούς και τα κάστρα αναδύεται τώρα και μία σειρά μνημίων, που δρουν παράλληλα με τις παλαιότερες από τις ωκεζόμενες ορθόδοξες μνημονεύσιμες (γενική διδολογία: ΘΕΜΕΛΙΣ 1965, 1982, 1984, ΛΙΑΠΗΣ 1971, ΚΟΔΕΡ 1973, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1974, ΚΟΔΕΡ - ΗΙΛΔ 1976): Μονή Αγ. Γεωργίου Αρμά στα Φύλλα (ΜΕΛΑΔΙΝΗ - ΓΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ 1975, ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ 1976), Αγ. Νικόλαος Γαλατάκη στη Λιμνη, Αγ. Γεωργίου Μαύρου στο Μετόχι Καρυστού (ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1984/1985), Θεοτόκου στα Ερια Καθενών (ΚΑΛΑΘΕΡΗΣ 1979). Συναζήτηση είναι η χρονολόγηση της αρχικής φάσης των μονών Αγ. Γεωργίου στα Ηλια Αιδηφού και η Γενεσιού Προδρόμου Καρυστών στην Αχλαδέρα. Πόλεις, χωριά και κάστρα διέβησαν θέαμα εκκλησίας, από τις οποίες έχει διασωθεί ικανοποιητικός αριθμός (βλ. τη διδολογία παρόντος κεφ.). Νωρίς παρατηρήθηκε, ότι επικυρωθεί ο αρχιτεκτονικός τύπος του σταυροειδούς, ώστε η Εύβοια να χαρακτηρίζεται και ως "νησί των σταυροειδών" (ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1951): η μέχρι σήμερα καταγραφή τους ανεδείξει γύρω στους 25, συμπεριλαμβανομένων και μερι-

κών καθαρά μεταβυζαντινών (ΚΟΔΕΡ 1973, ΚΟΔΕΡ - ΗΙΛΔ 1976, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1974, ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1983 & 1984/1985, ΚΥΠΠΕΡ 1990). Επισημαίνεται, ότι η γεωγραφική τους κατανομή είναι εξαιρεθέντα άνοχη: μέγιστη πυκνότητα στην Κεντρική Εύβοια (τρίγωνο μεταξύ Αμαρύνθου, Κύμης και Δύστου), ελάχιστη βορειότερα και νοτιότερα.

Από το 1959 και δώθε τη μεριά του λέντος στην έρευνα των ευδοικών μνημίων παίρνουν οι τοιχογραφημένοι παλαιολόγιοι ναοί. Παρατίθεται σύντομη αναγραφή των κυριότερων, κατά το δυνατόν με χρονολογική σειρά (γενική διδολογία: ΙΩΑΝΝΟΥ 1959, ΛΙΑΠΗΣ 1971, ΚΟΔΕΡ 1973, ΚΟΔΕΡ - ΗΙΛΔ 1976, ΕΜΜΑΝΟΥΥΛΑ 1991α):

α) Μονή Θεοτόκου στα Ερια, 13ος ή 14ος αι. (ΚΑΛΑΘΕΡΗΣ 1979).

β) Χαλκίδα, Αγία Παρασκευή, 13ος αι. (.)

γ) Μονή Αγ. Ιωάννου Καλυβίτου, έτους 1245.

δ) Αυλωνάρι, Αγ. Δημήτριος στα Χάνια, τέλη 13ου αι. ε) Οξυλίθος, Κοίμησις Θεοτόκου Χατζηράνων, τέλη 13ου αι. (ΕΜΜΑΝΟΥΥΛΑ 1991).

ς) Αγία Θέκλα, ομώνυμος ναός, τέλη 13ου - αρχές 15ου αι. (ΚΟΥΜΟΥΣΣΙ 1987).

ζ) Πυργί, Μεταμόρφωσις του Σωτήρος, έτους 1296 ή 1310 (ό.π.)

η) Πύργος Κύμης, Άγιος Νικόλαος, έτους περ. 1300 (ΕΜΜΑΝΟΥΥΛΑ - ΓΕΡΟΥΣΗ 1984/1985).

θ) Μακρυχωρί, Άγιος Δημήτριος, έτους 1303 (ΕΜΜΑΝΟΥΥΛΑ 1991).

ι) Οξυλίθος, Αγ. Νικόλαος Ριτζάνων, έτους 1304.

ια) Σπηλιές, Οδηγήτρια, έτους 1311 (VELMANS 1968).

ιβ) Οξυλίθος, Αγία Άννα, 14ος αι. - 1370 (.)

ιγ) Αλιβέρι, Παναγίτσα, έτους 1393 (.)

ιδ) Ιστιαία, Άγιος Νικόλαος, έτους 1393 (.) (ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ 1986).

ιε) Πήλι, Άγιος Ιωάννης, 14ος αι. (ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1928), και άλλα μεμονωμένα δείγματα.

Αρκετά από τα παραπάνω μνημεία δεν έχουν μελετηθεί ακόμη διεξοδικά. Από τα μέχρι σήμερα στοιχεία συνοψίζουμε μερικά βασικά συμπεράσματα:

1) Η μεγάλη άνθηση της τοιχογραφίας σημειώνεται ανάμεσα στα 1270 - 1310, όταν δηλαδή η Εύβοια διακρίνεται τη δραχυρία φάση της βυζαντινής επικυριαρχίας.

2) Γενικά, θεωρείται ότι τα μνημεία της Κεντρικής Εύβοιας σχετίζονται στενότερα με τα της Αττικής: της Βόρειας Εύβοιας, αντίθετα, με τα της Θεσσαλίας και Μακεδονίας. Εδώ θα οφείλεται, ότι στη δεύτερη ομάδα (Α.χ. Άγιο Νικόλαος στην Ιστιαία) συναντάμε λιγότερες δυτικές επιδράσεις απ' ό,τι στην πρώτη.

3) Έχουν ανιχνευθεί τρία εργαστήρια: το ένα ζωγραφίζει στον Άγιο Δημήτριο Μακρυχωρίου, Κοίμησις Θεοτόκου και Αγ. Νικόλαο Ριτζάνων Οξυλίθου, Άγιο

Νικόλαο Πύργου και Άγιο Δημήτριο Αυλωναρίου (ΕΜΜΑΝΟΥΥΛΑ 1991 και 1991α) το δεύτερο καταπίπτει με τη Μεταμόρφωση στο Πυργί και την Αγία Θέκλα του ομώνυμου χωριού (ΚΟΥΜΟΥΣΣΙ 1987) από το τρίτο γνωρίζουμε μόνο τον Άγιο Νικόλαο Ιστιαίας (ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ 1986). Για τα υπόλοιπα μνημεία το θέμα μένει ανοικτό.

4) Τα αναπόφευκτα, λόγω της συμβίωσης, σποραδικά δυτικά στοιχεία, ιδιαίτερα στους ναούς της Κεντρικής Εύβοιας, δεν αλλοιώνουν τον καθαρά βυζαντινό και ορθόδοξο χαρακτήρα όλων των τοιχογραφιών, είτε πρόκειται για την εικονογραφία είτε για την τεχνοτροπία.

5) Κανένα μνημείο δεν φέρει υπογραφή ζωγράφου, εκτός από τα ανιγμωτικά αρχικά Σ.Ι.Β. στη Μεταμόρφωση στο Πυργί, τα οποία, εάν όπως υποκρίπτονται όνομα ζωγράφου, δεν έχουν οδηγήσει σε ταύτιση που με γνωστός επίσημους τεχνίτες της εποχής.

6) τα 9 από τα 15 μνημεία που αναφέρουμε κείνται στην περιοχή μεταξύ Αλιβερίου και Κύμης, τα άλλα 6 στην υπόλοιπη Κεντρική Εύβοια και τη Βόρεια, είναι δηλαδή εμφανής η άνοχη κατανομή.

III) Προβλήματα. Παρά τη σχετική αφθονία πηγών και μνημείων, και για την περίοδο αυτή υπάρχουν πολλά κενά και προβλήματα. Μερικά από αυτά:

α) Οικιστική/αρχιτεκτονική. Μένει ανοικτό το ερώτημα της ταύτισης αγνώστων οικισμών και οχυρωσών-φαναστασμάτων, που παραδοχίως οι ενετικές πηγές (ΚΟΔΕΡ 1973, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1974, ΚΟΔΕΡ - ΗΙΛΔ 1976). Ο αριθμός των σταυτοτύπων οικισμών αυξάνεται κατά 35 στους καταλόγους της πρώτης Τουρκοκρατίας (BALTA 1989, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1990α) και είναι ενδεχόμενο να πρόκειται εν μέρει για πολιχές ήδη εν ζωή στη Φραγκοκρατία.

Για καμιά από τις πολυπληθείς οχυρώσεις δεν υπάρχει συστηματική μελέτη: τι ανήκει στη μεσοβυζαντινή περίοδο, τι στη Φραγκοκρατία και τι στην Τουρκοκρατία είναι, κατά το πλείστον, αυθαίρετες εικασίες. Επίσης δεν διαθέτουμε εξαντητική μελέτη για κανένα οικισμό, ούτε καν για το ίδιο το "Κάστρο" της Χαλκίδας (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970, 1974, 1987, 1990).

Καίρια σημασία εκκλησίας, όπως η Αγία Παρασκευή Χαλκίδας (Ο ΙΔΙΟΣ, ό.π.) ή ο Άγιο Δημήτριος Αυλωναρίου, εξακολουθούν να είναι ατελώς γνωστές. Σαράντα χρόνια αφότου η Εύβοια αποκλήθηκε "νησί των σταυροειδών", αγνοούμε ποια είναι η συμβολή στη την γένεση του τύπου, πέρα από το ότι αυτό εμφανίζεται την εποχή της Φραγκοκρατίας. Επίσης δεν έχει δοθεί ικανοποιητική απάντηση για την αουνήσια μεγάλη πυ-

κνώτητα των ναών στην Κεντρική Εύβοια και τη σπαινίτιά τους στην υπόλοιπη. Τέλος, λείπουν ειδικές μορφολογικές μελέτες (τοιχοδομία, αρχιτεκτονικές διάκοσμοι κλπ.), που θα επέτρεπαν να εντοπιστούν τυχόν τοπικά εργασιόηρα.

θ) Ζωγραφική. Για ποιο λόγο η τοιχογραφία ανθεί στο νησί κατά το σύντομο μεσοδιάστημα της βυζαντινής επανάνκτησης (περ. 1270 - 1310); Υποσημαίνει τούτο, ότι η Φραγκοκρατία δεν εννοούσε την άσκησή της και ότι η άνοξη της ενέχει χαρακτήρα ανθενωτικό, ομολογιακό αντίστασης κατά των σχισματικών Λατίνων, όπως γνωρίζουμε ότι συνέβη και σε άλλα ενδοκρατούμενα μέρη, λ.χ. τα Ιόνια Νησιά, το Αιγαίο, την Κρήτη (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 1986, 1988); Δεύτερον, υποδηλώνει τάχα κάποιες ιδιαίτερες συνθήκες ή συγκυρίες των τοιχογραφημένων ναών σε μια ορισμένη περιοχή του νησιού; Τρίτον, εάν κάποτε συντηρήθηκαν και μελετήθηκαν συστηματικά και τα υπόλοιπα μνημεία και ανασυγκροτήθει το εικονογραφικό τους πρόγραμμα, θα προκύψουν κάποιες ιδιομορφίες για το νησί, λ.χ. πρότιμη για ορισμένα θέματα ή συχνότερη παρουσία μερικών ανήων ή επαναλαμβανόμενες "αρρυθμίες" στην εικονογραφική διάταξη κ.τ.δ.; Τέταρτο ερώτημα: μόνο ένα έως ζωγράφοι είναι γνωστές, αν πράγματι τα αιγιματικά αρχικά Σ.Ι.Β. υποκρίπτονται το όνομά του. Από διάφορες άλλες πηγές γνωρίζουμε όμως αφέντες ζωγράφους Ευθείους που μετακλήθηκαν να αγιογράψουν έξω από το νησί, όπως ο Νικόλαος στη Ναυπάκτο (γύρω στα 1218), αφέντερός δε τέχνητες που χρωμάτιρα από άλλου, όπως οι Κρήτες Θεόδωρος Γραϊκός (Graico) και Νικόδημος Καλόγηρος (Calogero), που μετακαλούνται στα 1316 να ζωγραφίσουν στο νησί. Έχουμε τάχα και εδώ επανάληψη του φαινομένου της ιδιομορφής κατάστασης των τοιχογράφων κάτω από τους Φράγκους, που βίλαμε ήδη (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.); Αλλά πέραν τούτου, η ταύτιση όρων και ονομάτων είναι μάλλον αδύνατη, εάν δεν έλθουν στο φως νέα στοιχεία.

Για εικόνες φορητές και μικρογραφημένα χειρόγραφα δεν γνωρίζουμε τίποτα: ποια είναι η απόληξη στο ερώτημα για την αναπαρξία τους;

γ) Γλυπτική. Απουσιάζει μια συνολική παρουσίαση των γλυπτών in situ ή των προερχόμενων από περισυλλογή (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970, KODER 1973).

δ) Μικροτεχνία. Είναι επίσης τελείως άγνωστη, αν και η Εύβοια είναι ήδη γνωστή για τα μεταλλεία της, όπως και για την παραγωγή εκλεκτών υφασμάτων. Άραγε προέρχεται κάποιο από τα υφάσματα του Αγίου Μάρκου Βενετίας από χαλκιδαικό εργασιόηρα (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.); Είναι γνηζένες προϊόν ο χρυσοκέντητος Επίτάφιος του 14ου αι., που επισημάνθη-

κε πρόσφατα στην Κύμη (ΘΕΟΧΑΡΗ 1985);

5) Μεταβυζαντινή ή περίοδος Τουρκοκρατίας (1470 - 1833)

Ι) Ιστορικό πλαίσιο. Οι τριεσημίαι αιώνες του τουρκικού ζυγού είναι ατελείωτα διερευνημένοι, κι έτσι η σκιαγράφηση είναι εξαιρετικά ελλιπής. (Γενική βιβλιογραφία: ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ 1930, ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1968-1988, ΙΕΕ 1974 ή 1975, SETTON 1978, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987).

Η άλωση του Νεγρεπόντε συντάραξε τη Δύση και τον Πάπα, που προσπάθησαν να οργανώσουν εκστρατείες κατά των απίστων, όπως το 1498 υπό τον Κάρολο Η' της Γαλλίας, Μάτιας ελιπίδες αναζωπύρωσε και η ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571). Σοβαρότερη ήταν η προσπάθεια του Βενετού Φραγκίσκου Μοροζίνι με τον Γερμανό Γουλιέλμο Καϊνίεμαρκ, που πολιορκήσαν στένα τη Χαλκίδα, αναγκάστηκαν όμως να υποχωρήσουν άπρακτοι στα 1688/1689 (ό.π. και ANDREWS 1953, ΚΑΛΛΑΘΕΡΗΣ 1984). Το νησί δέχεται πρόσφυγες ή θάλλει τους κατοίκους του να μετοικούν θάρια, κατά την έκβαση των πολεμικών πραγμάτων (Κων/πολη, Τένεδο, Μυτιλήνη, Λήμνος, Σάμο, Ψαρά, Πελοπόννησο κ.α.). Η Εβνεγερσία του 1821 βρισκεί το νησί κάτω από τον επαχθέστατο ζυγό των Τούρκων της Χαλκίδας και της Κάρυστου, περιώνυμων για τη σκληρότητα τους, στην οποία οφείλεται και η εμφάνιση κρυπτοχριστιανικών στην Κάρυστο. Η ανάντηξη πολεμικής δραστηριότητας με φυσιογνωμίες όπως ο ντόπιος Νεόφυτος ο Κάρυστος, Αγγελής Γωβιός, Νικόλαος Κριεζώτης, ή ο Μανιάτης Ηλιάς Μαυρομαλάης και ο Ρουμελιώτης Οδυσσέας Ανδρούτσος, οδήγησε σε εκτεταμένες καταστροφές οικισμών, μνημείων και οχυρώσεων. (Βιβλιολογ.: ΝΑΘ. ΙΔΑΝΝΟΥ 1857, ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ - ΚΟΚΚΙΝΗΣ 1962, ΝΤΕΓΙΑΝΝΗΣ 1967 - 1971, ΓΚΙΚΑΣ 1972, ΑΕΜ 1971). Έτσι, όταν έρχεται η Απελευθέρωση αρκετά αργά (1833), η Εύβοια είναι η σκιά του παλιού εαυτού της.

Από πλευράς διοικήσεως ανήκε στο σαντζάκι του Ευρίπου (ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ 1971, ΚΑΡΥΔΗΣ - ΚΙΕΛ 1985, ΒΑΛΤΑ 1989). Μηδισάμια πράγματα γνωρίζουμε για την πνευματική κατάσταση (λόγια, σχολεία κ.τ.τ.).

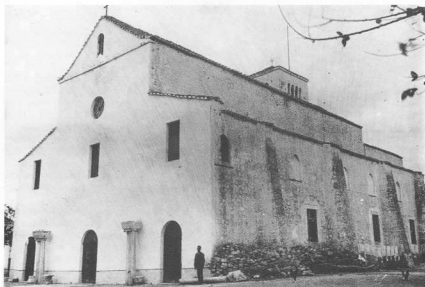
Σε ένα τόσο αρνητικό κλίμα φωτεινή είναι η παρουσία της Εκκλησίας, ιδιαίτερα μέσω των μονών, όπως της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου. Οι παλαιές ανθούσι και ιδρύοντες νέες, ενώ παράλληλα δρών ενέχουσες μορφές, όπως ο αρχιεπίσκοπος Ευρίπου Τιμόθεος (ο μετέπειτα ιδρυτής της Μονής Πεντέλης), ο οποίος Δαδιδί ή Γέρων, θεμελιωτής της φερώνυμης μονής, ο οποίος Συμεών ο

μονοχίτων κ.ά. (ΘΕΜΕΛΗΣ 1965, 1982, 1984). Ευνόητο είναι, ότι οι επισκοπικοί θρόνοι κατέχονταν και πάλι από ορθοδόξους (Ο ΙΔΙΟΣ 1952, 1953, 1954, 1955) για τις αμφισβητούμενες Επισκοπές Καναλίων και Ζάρκων: ΚΟΔΕΡ 1973, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1974, ΚΟΔΕΡ - ΗΙΛΔ 1976). Γενικά, η Εύβοια κινείται στο ίδιο κλίμα με την υπόλοιπη τουρκοκρατούμενη Ελλάδα.

ΙΙ) Μνημεία. Σημειώθηκε ήδη, ότι από τους 135 οικισμούς των τουρκικών καταστροφών (15ος και 16ος αι.) διασωθήκε παραπάνω από το 70% έως τα μεταναστασιακά χρόνια (ΒΑΛΤΑ 1989), αλλά είναι προφανές ότι στους ενδιάμεσους αιώνες αυτοί αυξήθηκαν, όπως γίνεται φανερό από τις πρώτες μεταναστασιακές απογραφές (1837 κ.ε.), ώστε να παρουσιάζονται τουλάχιστον τριπλάσιοι (ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΗΣ 1972-1973). Άλλωστε, την ύπαρξη τους στην Τουρκοκρατία την επιβεβαιώνουν τα μνημεία: σχεδόν κάθε οικισμός διαθέτει από ένα τουλάχιστον ναό. Έτσι, μπορούμε να αναφερθούμε στον Πίνακα της προηγούμενης περιόδου (6λ. κεφ. 4.11), προσθέτοντας τώρα σίγουρα οικισμούς, που η ύπαρξη τους ήταν αβέβαιη πριν: Αχλαδερή, Γιάττρα, Γούβες, τώρα εμφανίζονται ακόμη δύο κεφαλοχώρια, οι Καβενίσι και η Στενή (με αντίστοιχα μνημεία), και πολλοί μικρότεροι.

Από τις οχυρώσεις της περιόδου, οι πιο αξιοσημνημωμένες είναι η κύρια φάση του Καράμαλαμα Χαλκίδας (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970, 1974, 1987), ο πύργος της Μονής Γαλαττάκη, που αποδίδεται στον όσιο Δαδιδί Ευθείας, και το μεγαλύτερο μέρος του πυργόσπιτου ("Πύργου του Δροσίνι") στις Γούβες. Αστικά κτίσματα αναφέρονται μεμονωμένα ως διάφορα μέρη (λ.χ. Χαλκίδα, Φύλλα κ.α.), αλλά ελάχιστα έχουν μελετηθεί ή διασωθεί: σχετικά οικειότερη είναι η φυσιογνωμία της Χαλκίδας, δηλαδή του "Κάστρου" και του Προσπίου της (ANDREWS 1953, ΚΟΚΚΙΝΗΣ 1969, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ό.π. και 1990, ΚΟΔΕΡ 1973, ΚΟΚΚΙΝΗΣ-ΓΚΙΚΑΣ 1974, ΚΑΛΛΑΘΕΡΗΣ 1984, ΓΟΥΤΟΥ - ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 1986, ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1987, ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΕ 1989).

Όπως στη μεσοβυζαντινή περίοδο (κεφ. 3), έτσι και τώρα επικεντρωμένοι είναι οι μόνες (βιβλιολογ. γενική: ΘΕΜΕΛΗΣ 1965, ΛΙΑΠΗΣ 1971, ΚΟΔΕΡ 1973, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1974, ΚΟΔΕΡ - ΗΙΛΔ 1976). Είναι βέβαια ότι εξακολούθησαν να δρών όσες μνημονεύτηκαν έως τώρα (κεφ. 3 & 4), από τις οποίες οι Αγ. Γεωργίου Αρμιά, Αγ. Νικόλαου Γαλαττάκη, Αγ. Γεωργίου στην Άκλια (ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1978/1979) και Γενεσίου Προδρόμου Καραβών στην Αχλαδερή (Ο ΙΔΙΟΣ 1980) διανύουν τώρα τη φάση ακμής τους. Δίπλα σε αυτές εμφανίζονται και νέες: Οσίου Δαδιδί ή Γέρωντος στις Ροβίες, Αγίου Δημητρίου Καταρράκτης στην Οκτωκιά (ΦΑΡΑΝΤΟΣ, ό.π.), Αγ. Νικόλαου Κο-

1. Χαλκίδα, ναός Αγ. Παρασκευής (από ΝΔ), στα τέλη του 19ου αιώνα. (Αρχείο Γεωργ. Λαμπάκη).

2. Βατώντας Νέας Αρτάκης, ερείπια παλιοχριστιανικού ναού.

4. Καστέλλο - Ρόσσο Καρίστου, άποψη εσωτερικού του. Στους πρόποδες του η Παλαιόπολη, στο βάθος η Καρίστος.

5. Μονή Γαλατάκη, άποψη του Καθολικού (από ΝΑ).

7. Μονή Καταρράκτου, γενική άποψη. (Αρχείο Γεωργ. Σιτηρίου).

8. Μονή Σιφνός Κύμης, άποψη του Καθολικού.

νικής βασιλικής.

3. Μονή Λευκίων, άποψη του Καθολικού (από ΒΑ). (Αρχειο Γεωργ. Σιτηρίου).

στις αρχές του αιώνα. (Αρχειο Γεωργ. Λαμπάκη).

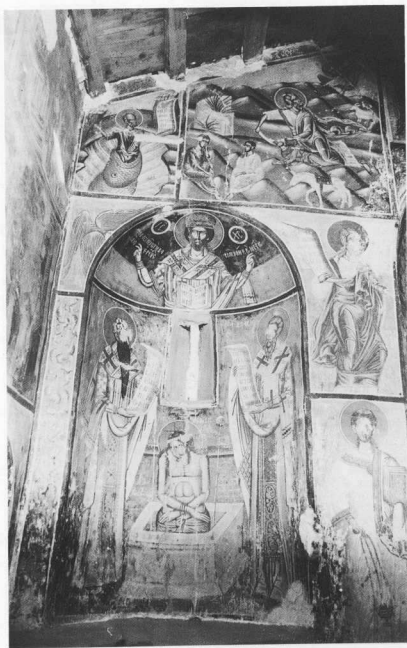
6. Μονή Καριών, γενική άποψη. (Αρχειο Γεωργ. Σιτηρίου).

(από Δ).

9. Μονή Οσίου Δαβίδ ή Γέροντος, γενική άποψη στις αρχές του αιώνα. (Αρχειο Γεωργ. Λαμπάκη).

10. Φύλλα, ναός Ριζοκαστριώτισσας, τοιχογραφίες στην Πρόθεση, 17ος αι.

από τον 4ο αιώνα έως το 1833, θα διαφωτίσει σημαντικά πτυχές της ιστορίας του νησιού. Το ίδιο συμβάλλουν και τα κάθε λογής σφραγίσματα.

η) Προσωπογραφία: Σχετικά εύκολο είναι να καταρτιστεί σήμερα η «μεσαιωνική ευβοϊκή προσωπογραφία» (4ος αι. - 1470 μ.Χ.) η ύπαρξη παρεμφερών έργων (λ.χ. WELTER 1955, ΛΙΑΠΗΣ 1971, KODER 1973, KODER - HILD 1976, PLP 1976 κ.ε., corpora σφραγιζοματών κ.ά.) διευκολύνει μια τέτοια εργασία. Ως προς την Τουρκοκρατία, το έργο φαίνεται να είναι ανέφικτο προς το παρόν.

θ) Πηγές: Η κατατολιγράφηση, συναγωγή και —όπου απαιτείται— σχολιασμένη δημοσίευση του πάσης φύσεως υλικού (αρχείων, αθησαυριστών παλαιών δημοσιεύσεων, περιηγητικών κειμένων, τοπικού τύπου, φωτογραφιών, χαρτών) θα βοηθήσει το μέγιστο την έρευνα.

ι) Βιβλιογραφία: Η προσπάθεια που άρχισε με τους παλαιότερους και συνεχίστηκε με τους νεότερους πρέπει να συμπληρωθεί για τη μετά το 1975 βιβλιογραφία, ως και για την προ του 1900. Έργο ομολογουμένως άχαρο, όμως με σημασία θεμελιακή!

ΙΙ) Η προστασία των μνημείων. Τα ειδικά και γενικά αιτήματα εξυμνοούν ως βασική προϋπόθεση την άμεση και αδιάκοπη μέριμνα για τη διάσωση και προστασία των μνημείων. Αλλά τούτο είναι σήμερα το δεύτερο πρόβλημα για την Εύβοια: το φωτεινό διάλειμμα 1970 - 1975, όταν η προστασία ασκείτο επί τόπου, διαδέχτηκε η επιστροφή στην παλιά κατάσταση, που ο έλεγχος ασκείται ψιλώνυμα μακριά από το νησί. Στην ουσία πρόκειται για πλήρη ανυπαρξία προστασίας: ο τοπικός τύπος και το Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών θρίβουν από καταγραφές και καταγγελίες καταστροφής, βανδαλισμών, αρχαιοκαπηλιών εις βάρος των μνημείων. Διότι, και αν ακόμη υπήρχε σήμερα πρόγραμμα ή βούληση, έστω, για την προστασία, συντήρηση και ανάδειξη των ευβοϊκών μεσαιωνικών μνημείων, ποιος θα του έδινε σάρκα και οστά; Το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας σήμερα —κατά συνέπεια και των ευβοϊκών μνημείων— δεν είναι η έλλειψη χρημάτων, αλλά η απελαστική ένδεια σε κατάλληλα πρόσωπα, που να επιτελούν το ε θ ν ι κ ό τους έργο με πλήρη επίγνωση και επάρκεια!

Έτσι, παραμένει φλέγον το θεμελιακό αίτημα: να ιδρυθεί Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Εύβοιας και Βορείων Σποράδων, με έδρα τη Χαλκίδα, επανδρωμένη με επαρκώς επιστημονικά και αριθμητικά προσωπικά, που θα βρίσκονταν σε στενή συνεργασία με τις Εφορείες Κλασσικών Αρχαιοτήτων και Νεοτέρων Μνημείων! Όσο τούτο δεν υλοποιείται, τα μνημεία, όσα απέμειναν δία, θα πορεύονται αμετάκλητα στο δρόμο της καταστροφής και της διαρπαγής!

βλαιοθήκες, Συλλογές κ.τ.τ.).

δ) Γλυπτική: Και εδώ απαιτείται η έκδοση corpus με όλο το γνωστό έως σήμερα υλικό και η συγκριτική μελέτη του, ώστε να υποβοηθηθεί και η ακριβέστερη χρονολόγηση των μνημείων. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το υλικό του Βυζαντινού Μουσείου Χαλκίδος (Τζαμιού), που επίγειο η άμεση δημοσίευσή του. Ενδιαφέρει τέλος και εδώ ο εντοπισμός λατομείων και εργαστηρίων κατεργασίας μαρμάρου, όπως και η τυχόν δράση Ευβοϊκών τεχνιτών έξω από το νησί τους.

ε) Μικροτεχνία: Το πλούσιο κεραμικό υλικό (Βυζαντινό Μουσείο Χαλκίδος

κ.α.) χρειάζεται άμεση δημοσίευση (υπενθυμίζεται ότι στην περιοχή του Ηλάντιου πεδίου ακμάζει επί αιώνες η κεραμοουργία). Απουσιάζει επίσης η συστηματική καταγραφή και δημοσίευση εκκλησιαστικών αμφίων και ιερών σκευών, που βρίσκονται ακόμη στο νησί ή έξω από αυτό, όπως ατεκμηριωτή μένει και η δράση Ευβοϊκών τεχνιτών στον χώρο τους ή έξω από αυτόν.

ς) Επιγραφική: Απαραίτητη και εδώ η έκδοση ενός «συντάγματος» όλων των επιγραφών.

ζ) Νομισματική - σφραγιζολογία: Η δημοσίευση ευβοϊκών «θησαυρών»,

Βιβλιογραφία

Οι συντομογραφημένες παραπομπές στο κείμενο, που αναλύονται παρακάτω, δεν συνιστούν πλήρη βιβλιογραφία κατά κανόνα περιλαμβάνονται σε νεότερες μελέτες, που συνοψίζουν την παλαιότερη βιβλιογραφία, σπανιότερα δε σε μελέτες ειδικές για το συγκεκριμένο θέμα ή μνημείο.

ΑΔ= Αρχαιολογικόν Δελτίον, Μέρος Β': Χρονικά (ιδιαίτερα, τόμ. 16/1960 κ.ε.)

ΑΕΜ= Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετών, 1/1935 κ.ε.: τόμ. 17/1971 (Αφιέρωμα στο Εικοσιένα)

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1968 = ΑΠ. Κ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Β'(2) - Η', Θεσ/νίκη 1976 - 1988

ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΕΛΑΔΙΝΗ 1972 = Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΕΛΑΔΙΝΗ εις ΑΔ 27 (1972) Χρονικά, σ.364 κ.ε.

ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΕΛΑΔΙΝΗ 1972α= Η ΙΔΙΑ, Άγιος Νικόλαος Άτταλης Ευβοίας, ΑΑΑ5 (1972), 57 κ.ε.

ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΕΛΑΔΙΝΗ 1975 = Η ΙΔΙΑ, Τοιχογραφία με σκηνές του Πάθους στο Καθολικό της Μονής "Αρμά" στα Φύλλα Ευβοίας, ΑΕΜ 20 (1975), 255 κ.ε.

ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΕΛΑΔΙΝΗ 1982 = Η ΙΔΙΑ, Ζωγραφική παράδοση και καλλιτεχνικά ρεύματα στα τέλη 13ου αρχές 14ου αι. στην Εύβοια, Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 1982, σ. 14 κ.ε.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ 1971 = Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Η διοικητική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατία (1393-1821), Αθήνα 1971

ΓΚΙΚΑΣ 1972 = ΓΙΑΝ. Π. ΓΚΙΚΑΣ, Η Εύβοια και το 21, Αθήνα 1972 (ανάτυπο)

ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ 1930 = Κ. Α. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία της νήσου Ευβοίας κ.λπ., Θεσ/νίκη 1930 (ανάτυπο, Χαλκίδα 1979)

ΓΟΥΤΟΥ-ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ 1986 = Ε. ΓΟΥΤΟΥ-ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Σύσταση και εξέλιξη του Δήμου Χαλκιδέων, Χαλκίδα 1986.

ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ-ΚΟΚΚΙΝΗΣ 1962 = Δ. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ - ΣΠ. ΚΟΚΚΙΝΗΣ, Το Εικοσιένα στην Εύβοια, Χαλκίδα 1962.

ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ 1976 = Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Άγιος Γεώργιος ο Αρμάς, Παρνασσός 18 (1976), 198 κ.ε.

ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ 1986 = Ο ΙΔΙΟΣ, Ο Άγιος Νικόλαος Ιστιαίας Ευβοίας, Αθήνα 1986.

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ 1991 = ΜΕΛ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμησας της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας, Αθήνα 1991 (Παράρτημα, ΑΕΜ).

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ 1991α = Η ΙΔΙΑ, La peinture byzantine de l'île d'Eubée en Grèce aux X^{le} et XIV^{le} siècles, Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina 38 (1991), 185 κ.ε.

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ - ΓΕΡΟΥΣΗ 1984/1985 = Η ΙΔΙΑ, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Πύργο της Ευβοίας, ΑΕΜ 26 (1984/1985), 391 κ.ε.

ΖΑΠΠΑΣ 1981/1981 = Τ. ΖΑΠΠΑΣ, Η Καρυστία και Στυρία λίθος κ.λπ., ΑΕΜ (1981/1982), 247 κ.ε.

ΘΕΜΕΛΗΣ 1952 = Αρχιμ. ΧΡΥΣ. ΘΕΜΕΛΗΣ, Η Ιερά Μητρόπολις Ευρίπου διά μέσου των αιώνων, Αθήνα 1952

ΘΕΜΕΛΗΣ 1953 = Ο ΙΔΙΟΣ, Η Επισκοπή Ωρεών, Αθήνα 1953 (ανάτυπο)

ΘΕΜΕΛΗΣ 1954 = Ο ΙΔΙΟΣ, Αι Επισκοπαι Πορθμού, Αιολιάς, Αιδηψού, Ζάρκων και Καναλιών, Αθήνα 1954 (ανάτυπο)

ΘΕΜΕΛΗΣ 1955 = Ο ΙΔΙΟΣ, Η Ιερά Μητρόπολις Καρύστου διά μέσου των αιώνων, Αθήνα 1955 (ανάτυπο)

ΘΕΜΕΛΗΣ 1965 = Ο ΙΔΙΟΣ (Επίσκοπος Θαυμακού), Ευβοϊκή Μοναστηριολογία, Αθήνα 1965 (ανάτυπο)

ΘΕΜΕΛΗΣ 1982 = Ο ΙΔΙΟΣ (Μητροπολίτης Μεσσηνίας), Ευβοϊκή Αγιολογία, Αθήνα 1982 (ανάτυπο)

ΘΕΜΕΛΗΣ 1984 = Ο ΙΔΙΟΣ, Ευβοϊκά Ι Εκκλησιαστικά προσωπικότητες, Αθήνα 1984 (ανάτυπο)

ΘΕΟΧΑΡΗ 1985 = Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ, λήμμα αρ. 245 εις: Υπ. Πολιτισμού - Βυζαντινόν και Χριστιανικόν Μουσείο (εκδ.), Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης 1985-1986, Αθήνα 1985.

Ι.Ε.Ε. 1974-1975 = Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, εκδ. Εκδοτικής Αθηνών, τόμοι ΙΑ' - ΙΒ', Αθήνα 1974-1975.

ΙΩΑΝΝΟΥ 1959 = Α. Σ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Βυζαντινές τοιχογραφίες της Εύβοιας, Α', Αθήνα 1959.

ΚΑΛΑΘΕΡΗΣ 1979 = Τ. ΚΑΛΑΘΕΡΗΣ, Το Καθολικό της Μονής Ερίων κοντά στους Καθενούς, Χαλκίδα 1979.

ΚΑΛΑΘΕΡΗΣ 1984 = Ο ΙΔΙΟΣ, Συμβολή στην Ιστορία και τοπογραφία της μεσαιωνικής Χαλκίδας κ.λπ., Αθήνα 1984 (ανάτυπο)

ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1937 = Δ. Π. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Βιβλιογραφία Ευβοίας και Θεσσαλικών Σποράδων, 1471-1937, Αθήνα 1937.

ΚΑΡΟΥΖΟΣ 1926 = ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, εις ΑΔ 10 (1926), Παράρτημα σ. 15 κ.ε.

ΚΑΡΥΔΗΣ-ΚΙΕΛ 1985 = Δ. Ν. ΚΑΡΥΔΗΣ - Μ. ΚΙΕΛ, Σαντζάκι του Ευρίπου, 15ος-16ος αι. κ.λπ., Τετράμηνα, τεύχ. 28 - 29 (1985), 1859 κ.ε.

ΚΟΚΚΙΝΗΣ 1969 = ΣΠ. ΚΟΚΚΙΝΗΣ, Ιστορικά μνημεία και λαϊκή αρχιτε-

κτονική στη Χαλκίδα, ΑΕΜ 115 (1969), 169 κ.ε.

ΚΟΚΚΙΝΗΣ-ΓΚΙΚΑΣ 1974 = ΣΠ. ΚΟΚΚΙΝΗΣ - Γ. ΓΚΙΚΑΣ, Το πρώτο πολεοδομικό διάγραμμα του "Κάστρου" και κατάλογος των κτισμάτων, ΑΕΜ 19 (1974), 277 κ.ε.

ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ 1970 = Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, εις ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 262 κ.ε.

ΛΙΑΠΗΣ 1971 = Αρχιμ. ΙΕΡ. ΛΙΑΠΗΣ, Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας, Αθήνα 1971.

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1987 = ΣΠ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Πολεοδομικά ζητήματα της νεότερης Χαλκίδας (1833-1933), Πρακτικά Διεθνούς Επιστ. Συνεδρίου "Η πόλη της Χαλκίδας", (Χαλκίδα, 24-27.9.1987), Αθήνα 1990, σ. 309 κ.ε.

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1991 = Ο ΙΔΙΟΣ, Ο ναός του Αγίου Ανδρέα στους Παρμηρίτες Ευβοίας, Ενδέκατο Συμπόσιο Χ.Α.Ε., Αθήνα 1991, σ. 64 κ.ε.

ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 1962 = Π. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Αυτοκρατορικά προσγγίσεις εις την Ευβοϊαν κ.λπ., ΑΕΜ 9 (1962), 168 κ.ε.

ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 1966 = Ο ΙΔΙΟΣ, Κυριακός ο εξ Αγκλών εις Ευβοϊαν κ.λπ., Αθήνα 1966.

ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 1970 = Ο ΙΔΙΟΣ, Νικόλαος Σκευονδίνος (1402-1464) κ.λπ., Αθήνα 1970.

ΜΠΟΥΡΑΣ 1990 = ΧΑΡ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Πέρι την χρονολόγηση του Καθολικού της Περιβλήπτου στα Πολιτικά Ευβοίας, Δέκατο Συμπόσιο Χ.Α.Ε., Αθήνα 1990, σ. 52 κ.ε.

ΝΑΘ. ΙΩΑΝΝΟΥ 1857 = ΝΑΘΑΝΑΗΛ ΙΩΑΝΝΟΥ, Ευβοϊκά, ήτοι ιστορία κ.λπ., Ερμούπολις 1857 (ανάτυπο, Αθήνα 1969).

ΝΤΕΓΙΑΝΝΗΣ 1967-1971 = ΓΕΩΡΓ. Ι. ΝΤΕΓΙΑΝΝΗΣ, Ο Νικόλαος Κριεζιώτης, τόμοι 2, Αθήνα 1967-1971.

ΞΑΝΘΟΥΛΗΣ 1971-1972 = ΝΑΠ. ΞΑΝΘΟΥΛΗΣ, Σύστασις και εξέλιξις του νομού Ευβοίας κ.λπ., ΑΕΜ 17 (1971), 413 κ.ε., 18 (1972), 77 κ.ε.

ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΒΜΕ = Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αρχίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, 1/1935 κ.ε.: τόμ. 3/1937, 7/1955.

ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 1903 = Γ. Α. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ανασκαφαί εν Ευβοία, ΠΑΕ 1903, 37 κ.ε.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 1928/1929 = Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Φραγκικά κάστρα και οχυρώματα εν Ευβοία, Β-Ν 7/1928/1929), 462 κ.ε.

ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ-ΑΤΖΑΚΑ 1974 = ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - Π. ΑΤΖΑΚΑ, Σύστημα των παλιохριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι, Θεσ/νίκη 1974.

ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ 1984 = Φ. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 2/1984.

ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1981/1982 = ΑΛ. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Η Εύβοια κατά τα τέλη

του ΙΒ' - αρχές του ΙΓ' αι. μ.Χ., ΑΕΜ 24 (1981/1982), 313 κ.ε.
ΣΑΜΨΩΝ 1974 = ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, Αρχαίο νεκροταφείο εις θέσιν Αργυρού Φύλλων Ευβοίας, ΑΑΑ 7 (1974), 338 κ.ε.
ΣΑΜΨΩΝ 1975 = Ο ΙΔΙΟΣ, εις ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, σ. 135 κ.ε.
ΣΑΜΨΩΝ 1980 = Ο ΙΔΙΟΣ, Προϊστορικές θέσεις και οικισμοί στην Εύβοια, ΑΕΜ 23 (1980), 91 κ.ε.
ΣΑΜΨΩΝ 1984/1985 = Ο ΙΔΙΟΣ, Χερσαία και νησιωτικά καταφύγια... στην Εύβοια κ.λπ., ΑΕΜ 26 (1984/1985), 363 κ.ε.
ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ 1981 = Κ. ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ, εις ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 84.
ΣΚΟΥΡΑΣ 1975 = Θ. Ι. ΣΚΟΥΡΑΣ, Οχυρώσεις στην Εύβοια κ.λπ., ΑΕΜ 20 (1975), 327 κ.ε.
ΣΚΟΥΡΑΣ 1984/1985 = Ο ΙΔΙΟΣ, Γυμνό, ένα αρχαίο τοπωνύμιο στην Εύβοια, ΑΕΜ 26 (1984/1985), 143 κ.ε.
ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1928 = Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Die byzant. Malerei des XIV. Jahrh. in Griechenland κ.λπ., Ελληνικά 1 (1928), 95 κ.ε.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΕΒ Ι-ΙΙΙ = ΔΗΜ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Παράρτημα Ευβοϊκής Βιβλιογραφίας. Χριστιανική-Μεσαιωνική Τέχνη, Ι, ΑΕΜ 17 (1971), 688 κ.ε., ΙΙ, ΑΕΜ 18 (1972), 250 κ.ε., ΙΙΙ, ΑΕΜ 20 (1975), 493 κ.ε.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1970 = Ο ΙΔΙΟΣ, Η μεσαιωνική Χαλκίδα και τα μνημεία της κ.λπ., ΑΕΜ 16 (1970), 183 κ.ε.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1974 = Ο ΙΔΙΟΣ, Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής Εύβοιας, ΑΕΜ 19 (1974), 209 κ.ε.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1985 = Ο ΙΔΙΟΣ, Die nachbyzant. Wandmalerei auf Kerkya und den anderen ionischen Inseln κ.λπ., 2 τόμοι, München 1985.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1986 = Ο ΙΔΙΟΣ, Μνημειακή ζωγραφική στη μεταβυζαντινή Κρήτη κ.λπ. Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1986), τόμ. Β', Χανιά 1991, σ. 567 κ.ε.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987 = Ο ΙΔΙΟΣ, Χριστιανική και μεσαιωνική Χαλκίδα κ.λπ. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Η πόλις της Χαλκίδας" (Χαλκίδα, 24-27.9.1987), Αθήνα 1990, σ. 163 κ.ε.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1988 = Ο ΙΔΙΟΣ, Βενετοκρατούμενη και τουρκοκρατούμενη Ελλάδα κ.λπ., Festschrift für Klaus Wessel, München 1988, σ. 343 κ.ε.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1990 = Ο ΙΔΙΟΣ, Χαλκίδα και Εύβοια από τον Προκτίο στον Πορφυρογέννητο κ.λπ. Γ' Συμπόσιο Χ.Α.Ε., Αθήνα 1990, σ. 81 κ.ε.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1990α =

Ο ΙΔΙΟΣ, Βιβλιοκρ. εις Αρχαιολογία, τεύχ. 34/1990, σ. 124.
ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1970 = Χ. Δ. ΦΑΡΑΝΤΟΣ, Ο ναός της Θεοτόκου εις θέσιν "Μαραθιάς" της Αιδηψού, ΑΕΜ 16 (1970), 205 κ.ε.
ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1975 = Ο ΙΔΙΟΣ, Τα νεκροταφεία και τα νεκρικά έθιμα... Αμυγδαλιά, ΑΕΜ 20 (1975), 95 κ.ε.
ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1977 = Ο ΙΔΙΟΣ, Βυζαντινικές και μεταβυζ. εκκλησίες... Λιχάδα, Γιάλτρα κ.λπ., ΑΕΜ 21 (1977), 133 κ.ε.
ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1978/1979 = Ο ΙΔΙΟΣ, Ευλόγητα τέμπλα στο μοναστήρι "Άγιος Γεώργιος" της Βόρ. Εύβοιας, ΑΕΜ 22 (1978-1979), 135 κ.ε.
ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1980 = Ο ΙΔΙΟΣ, Βυζαντινικές και μεταβυζ. εκκλησίες... Αλιβέρι, Κατακάλος κ.λπ., ΑΕΜ 23 (1980), 323 κ.ε.
ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1981/1982 = Ο ΙΔΙΟΣ, Βυζαντινικές και μεταβυζ. εκκλησίες... Δάφνη, Περιβόλια κ.λπ., ΑΕΜ 24 (1981-1982), 277 κ.ε.
ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1983 = Ο ΙΔΙΟΣ, Δύο άγνωστοι σταυροπέσοι ναοί... Αχλαδεράη και Άγ. Δημήτριος κ.λπ., ΑΕΜ 25 (1983), 289 κ.ε.
ΦΑΡΑΝΤΟΣ 1984/1985 = Ο ΙΔΙΟΣ, Δύο σταυροπέσοι ναοί... Μετόχι και Λευασοίσι κ.λπ., ΑΕΜ 26 (1984-1985), 373 κ.ε.
ΦΟΥΣΑΡΑΣ 1958 = ΓΕΩΡΓ. Ι. ΦΟΥΣΑΡΑΣ, Ευβοϊκή Βιβλιογραφία, 1473-1958, Αθήνα 1958 (παράρτημα ΑΕΜ).
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1987 = ΜΑΝ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830), τόμ. 1, Αθήνα 1987.
ANDREWS 1953 = ΚΕΥ. ANDREWS, Castles of Morea, Princeton N.J. 1953, σ. 183 κ.ε.
BALTA 1989 = ΕΥ. BALTA, L' Eubée à la fin du XVe siècle κ.λπ., Athènes 1989 (Παράρτημα ΑΕΜ).
BECK 1959 = Η.-G. BECK, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959.
FEDALTO 1973-1978 = G. FEDALTO, La chiesa Latina in Oriente, 1-3, Verona 1973-1978.
GARIDIS 1989 = Μ. GARIDIS, La peinture murale dans le monde orthodoxe... (1450-1600) κ.λπ., Athènes 1989.
KELLER 1985 = D. R. KELLER, Archaeological survey in Southern Euboea κ.λπ., Ann Arbor 1985.
KODER 1972 = J. KODER, Zum Festungssystem Euboiias während der Lateiner herrschaft, Actes du Ile Congrès Intern. des études du Sud-Est Européen (Athènes 1970), t. II, Athènes 1972, σ. 441 κ.ε.
KODER 1973 = Ο ΙΔΙΟΣ, Negroponte. Untersuchungen zur Topographie... der Insel Eubolia κ.λπ., Wien 1973.
KODER - HILD 1976 = J. KODER - F. HILD, Tabula Imperii Byzantini 1: Hellas und Thessalia, Wien 1976.

KOUMOSSI 1987 = Α. ΚΟΥΜΟΥΣΙ, Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte Thècle en Eubée, Athènes 1987.
KÜPPER 1990 = Η. Μ. KÜPPER, Bautypus und Genesis der griech. Dachtranseptkirche, Αθήνα 1990.
MALAMUT 1988 = ΕΛ. MALAMUT, Les îles de l'Empire byzantin VIIIe - Xile siècles, 1-2, Paris 1988.
NEGROPONTE 1989 = Δημ. Κεντρ. Βιβλιοθήκη - Χαλκίδας (εκδ.), Negroponte. Η Χαλκίδα και Εύβοια μέσα από τους παλιούς χαρτογράφους και περιηγητές, Χαλκίδα 1989.
PALLAS 1977 = D. PALLAS, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, Citta del Vaticano, σ. 17 κ.ε.
PHILIPPSON-KIRSTEN 1951 = Α. PHILIPPSON - E. KIRSTEN, Die griechischen Landschaften, Bd. I/II, Frankfurt a. M. 1951.
PLP 1976 = Prosopographisches Lexikon der Palaiogenzeit, Wien 1976 κ.ε.
SETTON 1978 = Κ. Μ. SETTON, The Papacy and the Levant (1204-1571), vol. II κ.ε., Philadelphia 1978 κ.ε.
SVORONOS 1959 = Ν. SVORONOS, Recherches sur le cadastre byzantin... Le cadastre de Thèbes, Paris 1959.
VELMANS 1968 = T. VELMANS, Deux églises byzantines du début du XIve siècle en Eubée, CA 18 (1968), 191 κ.ε.
WELTER 1955 = G. WELTER, Χαλκίς, Α', Αθήνα 1955.

Byzantine and Post-Byzantine Euboea

D. Triantaphyllopoulos

The article deals with the historic evolution of the island of Euboea from the fourth to the nineteenth century dividing it into four broad periods: Early Christian and Early Byzantine (4th-8th century), Middle Byzantine (9th-12th century), Late Byzantine (13th-15th century) and Post Byzantine (15th-19th century) period. At the same time a brief outline of the most important monuments of each period is presented as well as the problems of their research. Finally, a synopsis of the entire period is given and solutions concerning the protection and upgrading of the monuments are proposed. The author is convinced that a systematic research and scientific utilization of the information that the monuments of Euboea can provide will considerably broaden the field of history of Byzantine and Post Byzantine art in Greece.